

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון
בעריכת ע' איתן ומ' מדן

מחזור כד, קונטרס ג-ד (רלג-רלד) כסליו-טבת תשל"ג

אליעזר בן-יהודה ותחיית הדיבור העברי

מאת

ראובן סיוון

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

הראשונה, כאשר הספרות העברית, מופה ופצועה, גחה ממחבואיה לחדש את חייה לאחר ימי ההרס וההרג. כביכול, נודע פרישמן אל עצמו מחדש, כאילו עשה בדק הבית במשקו הלשוני והחליט החלטה ברורה. ועם תחילת מכתביו החדשים עשה בהכרה מלאה את המפנה המכריע.

תוכן העניינים

ד	הקדמה
ה	פרק ראשון: חיים חדשים
יב	פרק שני: שעת ערבוב התחומים
יח	פרק שלישי: מלים מספרות

א. מילון ותחילת מלחמת הווג והפרט (תר"ם); ב. מושבה משמעה פתח תקוה (תרמ"ב); ג. עגבנייה - גורלה של מלה 'עסה' (תרמ"ז); ד. כחול, פתום להשלמת צבעי הקשת (תרמ"ז); ה. עיתון ולא אבשר (תרנ"א); ו. תזמורת - כוחו של קול ההמון (תרנ"ג); ח. קטר ורכבת - "לשון ירושלמית" (תרנ"ג); ט. חיילים של בן יהודה במאמרו של אחד העם (תרנ"ג); י. קדחת ובלבול הלשונות והמבטאים (תרנ"ג); יא. ירחון - מה משמעו? (תרנ"ד); יב. טקס - לבטי דיבור הי (תרנ"ז); יג. נוספיה - לילינבלום מערער (תרנ"ז); יד. ראינוע - משפט דרייפוס (תר"ס); טו. חזייה או חזית? כפילות הצורות (תרס"א); טז. אפנה - חותמה הנשי של חמדה (תרס"ב); יז. קולנוע וגודר מגני השפה (תר"ץ).

פרק רביעי: התפשטות הדיבור העברי

א.	בארץ; ב. 'תרבות'; ג. בסלוניקי; ד. בארצות הברית;
ה.	בתימן; ו. בברית המועצות; ז. בלוב; ח. בבבל.
נב	רשימת ספרים וחברות

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מיוצבו בנו משה ז"ל

פרק ראשון: חיים חדשים

שם בארץ הצבי, שם במושבות אחינו
שם חיים חדשים יפרחו.
שם שירת האפר, שיר דרור ומרתקה
תסלסל באחו...

תצלצל שפתנו כפעמון הכסף
וקשירת הזמר.
בין חגי הסלעים, הנבחים הקמים,
קול נפלא וטמר...1

בבוקר סתיו שבין כסה לעשור של שנת תרמ"ב עגה
אניית קיטור בחוף יפו. בין הנוסעים, שהורדו ונישאו על
כתפי סבלי הנמל, היה זוג צעיר: אליעזר בן-יהודה (פרלמן)²
ואשתו דבורה, שנישאה לו מספר חודשים קודם לכן. עתה
זה הפטיק בן-יהודה את לימודי הרפואה שלמד בפאריס,
לאחר שלקה במחלת גיחת הדם (כך קרא לשחפת). הזוג
נישק את עפר אדמת הקודש, ואחר כך החזיק אליעזר בשתי
ידיו בידי אשתו הצעירה ואמר לה בקול נמרץ, שמפאן
ואילך ידברו ביניהם אך ורק עברית. בעיניים דומעות
ביקשה דבורה מלפני אליעזר, שירחם עליה. הרי רק מספר

1. שיר זה היה מושר שנים רבות בגולה (בנוסה שם בארץ
הצבי...) ובארץ ישראל ("פה בארץ הצבי...") אין יודעים מי
חיברו – מוסר לי ד"ר ב' בן-יהודה, נשיא הגימנסיה הרצלית.
2. נולד בכ"א טבת תרי"ח בלושק, על יד וילנה, ליטה,
ומת בכ"ו כסליו תרפ"ג בירושלים.

הקדמה

מדינת ישראל והעם לתפוצותיו חוגגים בתשליג מלאות חצי
יובל שנים לריבונות המדינית. השנה היא גם שנת החמישים למוותו
של אליעזר בן-יהודה, מחיה הדיבור העברי. ראוי שבימים אלה,
שאנו סוקרים בהם את הדרך אשר הלכנו ואת המעשה אשר עשינו,
נוכזר ונופיר את פועלם של הראשונים, בן-יהודה וחבריו, שבלהט
אהבתם לעמם ולשפתו חוללו את גס תחיית הדיבור העברי.

נאים דברים, כשהם יוצאים מפיו עושיהם. הרביתי אפוא להביא
את דברי הראשונים כלשונם. רק את הכתיב מילאתי, לפי ההחלטה
בעניין הכתיב, שהחליטה האקדמיה ללשון העברית בניסן תשכ"ח.
קצת קוראים ודאי יתמהו על הלשון והסגנון של מרחיבי השפה
והראשונים לתחיית הדיבור, שפעמים אינם מלוטשים די צורכם,
אבל דומה, שדוקא הבדל ניכר זה בין סגנון דל ומתלבט לפעמים
של ראשונים לבין סגנון רהוט ובוטח יותר של שכבות רחבות
מדוברי העברית בימינו, דוקא הבדל זה מורה בעליל על
התפתחותה הרבה של הלשון החיה, השימושית, מאז ועד עתה.

כמה חברים סייעו בידי בליקוט התומר ובבירורו, והזכרתי
את שמותם בחוברת. תודה מיוחדת חייב אני לידידי הצעיר שוחר
הלשון, יואב קרני מרמת גן, שדיבב מספר אישים והעלה את
דבריהם על הכתב. כן נסתיעתי בעצותיו ובספריו של ג' קרסל
ובייחוד בלקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים שלו. יתן
נא הקורא את דעתו גם לרשימת הספרים שבסוף הקנטרס.

קטן של מלים, שלמדה ממנו באנייה, ידעה. המבקש הוא לעשותה אילמת? הפעל האהב הצעיר לא שעה לתחנוניה. הוא והיא חייבים לבנות את הבית הראשון הדובר עברית בארץ-ישראל לאחר כאלפיים שנות גלות.

זו הייתה ראשיתם של חיים חדשים בארץ-ישראל, שעת מפנה בתנועת התחייה הלאומית, היא התנועה הציונית, שעדיין נקראה אז היבת-ציון.

הלשון העברית, ששימשה באותה תקופה בספרות בלבד, הייתה בעיצומו של עידן התפתחות, שהתחיל כמאה שנה קודם לכן. תנועת 'ההשכלה' היהודית, שנתעוררה בעקבות תנועה דומה בין עמי אירופה, פרחת תחילה במרכז אירופה, בגרמניה ובאוסטריה, ואחר כך גלשה אל מרכזי היהודים הגדולים שברוסיה ובמזרח אירופה. ה'השכלה' שאפה ולחמה לשיוון זכויות האזרח של היהודים. לתכלית זו היו מנהיגיה נכונים לנתר על כל יומרות לזהות לאומית או מדינית ולהסתפק רק בטיפוח התרבות היהודית. כך קמה לתחייה הספרות העברית בסיפור ובשיר, בהגות ובחכמת ישראל. גיחה האכזבות במאבק להשיג זכויות ועקב התגברות שגאת ישראל, התחילה תנועת התחייה לתהות על כיוונה, להתמרד בחיי הגלות ואף בהשכלה עצמה, והדרך לציונות נסללה.

גל הפרעות ('פוגרומים'), שהציף את רוסיה שבשלטון הצאר, חיזק את התנועה הציונית, שנקראה, לפני שלבשה צורה מדינית, חייבת-ציון. תנועת ההשכלה עמדה לפני משבר. פרץ סמולנסקין (תר"ב-תרמ"ה), מאחורוני המשפילים וראשוני חובבי-ציון, הוציא או בוינה את הירחון הספרותי-חברתי השחר. כשבא אליו סופרו אליעזר בן-יהודה להיפרד

ממנו, בדרכו לארץ-ישראל, היה סמולנסקין המום מן הפרעות שפרצו בדרום רוסיה באחרון של פסח תרמ"א (1881). "או הודה סמולנסקין בטוהר לבו, כותב יוסף קלחנר, בן דורו וחברו הצעיר של בן-יהודה, "שטעה בהשקפתו, שאפשר לקיים את ישראל בגולה, בתור 'עם הרוח' - ונעשה 'חובב ציון'. ובן-יהודה היה מזכיר, שסמולנסקין אמר לו בשעת פרידתם: אשריך, שאתה נאה דורש ונאה מקיים. והלואי ויכולתי לעשות כמותך."

אבל בן-יהודה כבר צעד עוד צעד, ושוב הקדים את סמולנסקין. הוא הציב מטרה חדשה לתנועת התחייה הלאומית, מטרה אשר לא שיערוה בני דורו, אף לא מנהיגיו ולא סופריו, והיא: להחיות את 'לשון אבותינו הקדמונים' בדיבור פה:

כמו שהיהודים אינם יכולים להיות עם חי באמת אלא בשוכם לארץ האבות, כן אינם יכולים להיות עם חי אלא בשוכם ללשון האבות ולהשתמש בה לא בלבד בספר, בדברים שבקדושה או שבחכמה בלבד, כמו שטען פרץ בן משה, עורך 'השחר', אלא דוקא בדיבור פה, מגדלים ועד קטנם, נשים וטף, בחור ובתולה, בכל ענייני החיים, ובכל שעות היום והלילה, ככל הגויים, גוי גוי כלשונו...

(מתוך המבוא הגדול למילונו. ראה גם לקט תעודות, עמ' 14).

ולתכלית זו עולה בן-יהודה לירושלים. לכאן הוזמנו ר' ישראל דוב פרומקין לערוך אתו את שבווענו חבצלת. כבר בהושענא רבה פורת בן-יהודה ברית, בתקיעת כף, עם ר' יהואל מיכל פינס, נציג חובבי ציון בארץ, ושניהם

ושבעים לקיים את הדיבור העברי במשפחותיהם ולהפיצו ביישוב. עוד באותה שנה הם מייסדים את החברה תחזית ישראל שאחת מתכליותיה היא (בסעיף ד'):

החברים היושבים בארץ-ישראל ידברו איש את רעהו עברית בסוד החברה, בבית מועדה ואף בשוקים וברחובות ולא יתבוששו. גם ישימו לבם ללמד את בניהם ובנותיהם וכל מרבית ביתם את השפה הזאת. אף תעמול החברה לצרפנה מסיגיה ובדיליה ולעשותה מדוברת בבתי התלמוד.

בטו באב תרמ"ב נולד לאליעזר ולדבורה בנם בכורם בן-ציון איתמר. דבורה כבר מדברת עברית, ואיתמר מיועד ללימוד את הלשון העברית עם הלבנה. לאיתמר בן אבי נתלוה כינוי החיבה שפינהו העם כל ימי חייו: הילד העברי הראשון. בתרמ"ה, לאחר שבן-יהודה, המבקש יתר חירות ועצמאות לפרסם את השקפותיו ברבים, עוזב את ה'חבצלת', הוא מייסד את עיתונו הראשון 'הצבי'. מאז הוא עורך שרשרת עיתונים במשך עשרות שנים, ובהם נלחם את מלחמותיו הציבוריות, ובראש פולן המלחמה להחייאת העברית ולהרחבתה. לתכלית זו מתחיל בן-יהודה באותן השנים במפעל חייו הגדול, חיבור מילון הלשון העברית הישנה והחדשה. על סף תרין מייסד בן-יהודה והיים הירשנזון, ה'אשכנזים', והרב יעקב מאיר והיים קלמי, ה'ספרדים', את החברה שפה ברורה, שהייתה במהרה לועד הלשון העברית. זה הפך בימי המדינה (בתשי"ג) לאקדמיה ללשון העברית - המוסד העליון ללשון, שהוא בן פיג שנה פיוס.

בכ"ט בשבט תרמ"ט מסיים י"ח רבניצקי מאודיסא את מאמרו הקודר הבו לנו קוראים בדברי שמחה והתפעלות על תחיית השפה בארץ ישראל (המאמר נדפס ב'המגיד' שיצא בליק).

הבו לי קוראים, תקרא שפתנו הענייה ותבקש על נפשה. הבו לי קוראים ואם אין - מתה אנוכי!
אמנם לא תמות כי תחיה שפת עם עולם! רוח והצלה יעמדו לה ממקום אחר, ממקור חדש תהלך ותופיע תקות שפת קודש!

שם על הר ציון ששמם תפרח שפתנו הענייה ותעשה פרי הילולים למעלה למעלה. ממושבות אחינו בני ישראל בארץ אבותינו יבקע פשחר אור חדש על בית יעקב ושם יקיצו 'שוכני עפר'. שם יתנער מעפר עם ממושך ומורט ויקום לתחייה ועמו גם שפתנו השחה לעפר תרים ראש ותחדש פנשר נעוריה לעשות חיל למעלה ראש. בידי איפרים עובדים אדמת קודש תיבנה ותיכונן סוכת ישראל הנופלת ומפי עוללים ותינוקות של בית רבן ייוסד עוז שפתנו הדלה ותימלא פוח עלומים...
שם, רק שם ציוה ה' את הברכה, חיים לעמנו ולשפתנו, חיים עד העולם!

להלן רשימה, לפי א"ב, של קצת מבני חבורתו של אליעזר בן-יהודה, שעשו להחייאת הדיבור העברי בארץ ישראל עד ערב מלחמת העולם הראשונה (תרע"ד):

3. יהושע חנא רבניצקי, תרי"ט-תש"ד, מראשי הסופרים ברוסיה, שותפו של ביאליק לכמה ספרי פיוס ובהם 'ספר האגדה'. חבר ועד הלשון העברית מתר"ץ.
4. המגיד, עיתון עברי, תרטי"ו-תר"ן. יצא בליק שבפרוסיה, הסמוכה לגבול רוסיה. השתתפו בו מגדולי חכמי ישראל בתקופתו.

פסח אויר בוך, תרל"ח - תש"ד, מחנך. עלה בתרס"ח. חבר ועד הלשון.
מרדכי אזרחי (קרישבסקי), תרפ"ב-תשי"ב, מחנך. עלה בתרנ"ז. חבר ועד הלשון.
אברהם אלמליח, תרמ"ה-תשפ"ז, בלשן וחוקר. עורך פמה מעיתוני היישוב.
ד"ר יצחק אפשטיין, תרפ"ג-תשי"ג. עלה בתרמ"ו. מחנך וחוקר. ממיסדי השיטה העברית בעברית. חבר ועד הלשון.
נסים בכר, תר"ח-תרצ"א, הנהיג לראשונה לימוד עברית בעברית בבייס פ"ח בירושלים.
איתמר בן-אב"י, תרמ"ב-תשי"ג. הילד העברי הראשון. עיתונאי, סופר וחדשן.
יהודה גור (גרוזבסקי), תרפ"ב-תשי"י. עלה בתרמ"ז. מחנך ובלשן. חבר ועד הלשון.
חיים אריה זוטא, תרפ"ט-תרצ"ט. עלה בתרס"ד. מחנך. חבר ועד הלשון.
פרופ' נפתלי הרץ טור-סיני (טורטשינר), נולד תרמ"ז. עלה בתר"ע. חוקר ובלשן. חבר ועד הלשון מתרע"א, נשיאו מתרצ"ד. פיום נשיא האקדמיה ללשון. דוד יודילוביץ, תרפ"ג-תשי"ג, מורה וסופר.
פרופ' דוד ילין, תרפ"ד-תשי"ב. מורה וחוקר. ממיסדי ועד הלשון וחבר נשיאותו יותר מיובל שנים.
זאב יעבץ, תר"ח-תרפ"ד, עלה בתרמ"ז. מורה וחוקר. חבר ועד הלשון.
אברהם משה לונץ, תרט"ו-תרע"ח. עלה בתרפ"ט. חוקר הארץ. חבר ועד הלשון.
אליעזר מאיר ליפשיץ, תר"ם-תש"ו, עלה בתרס"ט. מחנך וחוקר. חבר ועד הלשון ואחד מנשיאיו בתרפ"ו.

הרב יעקב מאיר, תרט"ז-תרצ"ט, ממיסדי שפה ברורה. רב ראשי וראשון לציון מתרפ"א.
ד"ר אהרן מאיר מזי"א, תר"ח-תר"ץ. עלה בתרמ"ט. רופא ומדען. מראשי ועד הלשון.
יוסף ברין מיוחס, תרפ"ח-תשי"ב. מורה וחוקר. חבר ועד הלשון.
אליהו ספיר, תרפ"ט-תרע"ג. מורה וחוקר. חבר ועד הלשון.
יהואל מיכל פינס, תר"ד-תרע"ג. עלה בתרל"ח. מראשי היישוב ומנהיגיו בחומר וברוח. חבר ועד הלשון.
שלמה צמח, נולד בתרמ"ו. עלה בתרס"ד. הקלאי וסופר. חבר כבוד באקדמיה ללשון.
חיים קלמי, תרי"ג-תרצ"ג. מורה. ממיסדי שפה ברורה.
עוד קצת סופרים, עסקנים ופעילים בהחייאת הדיבור נזכרים בחוברת זו. ועדיין הרשימה חסרה רבים וטובים. בלקט תעודות, עמ' 81-85, מצויה רשימה של חברי ועד הלשון והאקדמיה בשנים תר"ן-תשל"ל.

פרק שני: שעת ערב בוב התחומים

בְּמִנְלָא לֹא נִדַע מִה־שְׁמוֹ וּבִין תְּלֵי חֲרָבוֹת,
בְּנִי-זְקוּנִים לְעִמְנו הֶשֶׁב עִם-חֶשְׁכָה נוֹלְדָנוּ;
מְגַדְלִים מְזַעֵר בְּצַל וְעַלִי קְבָרוֹת הָאֲבוֹת -
לְקִרְאֵת אוֹר הַחַיִּים בְּרַמַּח אֲבָרֵינוּ תְּרַדְנוּ...
- וְהַשְׁעָה שְׁעַת תְּהוּ וְבָהוּ, שְׁעַת עֶרְבּוֹב הַתְּחוּמִּים.
שָׁל אַחֲרֵית וְרֵאשִׁית, שָׁל סְתִירָה וּבְנִין, שָׁל זְקָנָה וְעֵלּוּמִים.
וְאֲנֻחְנוּ, יְלִידֵי בֵינָם, בְּיַדְעִים וּבְלֹא-יֹדְעִים,
לְפָנֵי שְׁמַי תְּרַשִׁיזוֹת גַּם-יַחַד מְשִׁתְּחִים וּמוֹדִים;
וּתְלוּיִים בְּאֲמָצַע בֵּין שְׁנֵי הַמְּגִיטִים הַלְלוּ -

שורות אלה בפתח שירו של ח'נ ביאליק לאחד העם ממצות את בעית דור תנועת התחייה העברית בשנות החמישים (תרן-תרנ"ט) למניין העברי. אלה היו שנים, שנתפרסמו בהן מאמריו הראשונים של אחד העם, שיריו הראשונים של ביאליק, ושנתחדש בהן הדיבור העברי בצורה ציבורית ומאורגנת עם היוסד שפה ברורה וועד הלשון בירושלים ואגודות רבות לדיבור עברי ברחבי גולת אירופה. שני המגייטים' של ישן וחדש משכו מזה ומזה. גם בתחום הלשון, ובייחוד עם חידוש הדיבור העברי, ניכרה ההתרוצצות הזאת. לכאורה צמח מעין 'סגנון ירושלמי' של בן-יהודה וחבריו, סגנון פורץ גדר, שכנגדו לחמו סופרי הגולה, שבעיות הדיבור העברי לא העסיקום, אבל למעשה היה אנף שמרני מתן גם בחבורה הירושלמית, ואילו בין סופרי הגולה (שרובם עלו ללארץ-ישראל ונתמזגו כאן עם חבריהם)

היו מורדים פקלונזר, בריינין, ברדיצ'בסקי ואחרים, שנהו אחרי חבורת בן-יהודה, והתחומים בין עברית של ארץ ישראל לבין עברית של חו"ל ניטשטשו במרוצת הזמן.

ר' אליעזר מאיר ליפשיץ, תרם-תש"ו, מראשי ועד הלשון ומעסקניו בתקופה השנייה (מתרע"א), איש תורה וחכמה, חברם של ש"י עגנון ור' חנוך ילון, רואה בהתפתחות הלשון רציפות אחת, שהדיבור העברי הוא גולת פותרתו:

לשון מתה לא הייתה העברית מעולם. חיותה לא פסקה כל ימי העם, כי על כן הייתה מקבילה לה תמיד לשון פנימית בשדרות הרוחניות של האומה. הלשון העברית נתמעט אמנם שלטונה על לשון הדיבור, אבל לא חדלה מלהיות לשון חיה כל ימי הגלות. יצירות גדולות נוצרו בלשון כל ימיה, מחשבת הדורות נתבטאה בה, תו התקופות טבוע בסגנונה, כל דור יצר סגנון לעצמו - כל אלה הם סימני חיים מלאים. חיי הנפש הציבוריים היו גם בגולה, ראשי האומה והקהילות הקקו תקנות וסדרים בעברית, פרנסים ופוסקים פקדו על העם בעברית, וברירו סדרי חיים, וקבעו מסגרת לחיים בין אדם לחברו ובין אדם למקום - בעברית. האומה לא דיברה מעולם אלא עברית. לדבר זה יש ערך נפשי ציבורי גדול. לשון התורה החיה הייתה תמיד עברית חיה... מחשבת הדורות, מסתורין של יודעי חין ואנשי סוד, רעיונות של חוקרים ומחקרים, מעלות רוחם של חסידים ואנשי מעשה, תוכחתם של בעלי מוסר - נתבטאו תמיד בעברית. שיחה של תפילה

1. חנוך ילון, תרמ"ו-תשל"ל, חוקר מובהק של העברית למקורותיה ולמסורותיה, עלה בתרפ"א לפי הזמנת ליפשיץ. חבר ועד הלשון העברית והאקדמיה.

הייתה תמיד עברית. הציבור והיחיד דיברו אל אלוהי ישראל בעברית. פייטים ומשוררים שרו את רגשותיהם ואת חיותיהם בעברית, ואף ספרים וסיפורי מעשיות להמוני עם נכתבו בעברית. העברית של כל הדורות נוהרת באור חיים...

רק תקופה אחת בחיי הלשון פגמה בשלמותה, לדעת ליפשיץ, והיא תקופת ההשכלה,

שבימיה עבר משבר על הלשון, דרישה של "צחנות" והרגל של "מליצה" באו לפסול את החלק הכי גדול של אוצר המלים אשר ללשון העברית, וכמעט שגורו כליה על הלשון העברית, אלא שחיותה של הלשון העברית התגברה על המצוקה הזאת...

ושוב חידשה הלשון את נעוריה:

עם תקופת חיבת ציון והציונות באה העת לתחיית הלשון. תחיית הלשון... הייתה נס ופלא. בעת ובעונה אחת נתחייתה הלשון בספרות בחוץ לארץ, ובדיבור בארץ. קמו סופרים ומשוררים אשר השיחו את הלשון העברית והחזירו לה את אוצר המלים הנגזר, השיבו את עושר כל הדורות בלי לותר על כיבושי הלשון של ההשכלה. נפתולי לשון נפתלו עם המחשבה המודרנית. הלשון העברית, הלשון השמית העתיקה, למדה לבטא את המחשבה המודרנית במלואה. ניתנה לשון שירה לדור, נוצרה פרזזה נהדרת. נתרחה ונתעשרה הוראת המלה, ונתעשרה הלשון. פריחת הספרות הכשירה את תחיית הלשון... עם ראשית היישוב החדש התעוררה הלשון העברית לחיים של דיבור. בארץ הייתה מסורת היה לדיבור עברי מדורות. פה נפגשו שבטי ישראל באי הגולה ונדברו זה את זה עברית, שוחחו

ופלפלו בדברי תורה בעברית, נתועדו לועדים ולמועצות בעברית, והיו בין המקובלים שלא דיברו בכל לשון אחרת... והדיבור החי הראשון היה לו קשר עם אותה העברית החיה של שבטי ישראל. מתוך רעיון התחייה נתעצם הרצון לדיבור חי המשתלט על כל החיים, על חיי רוח ועל חיי עולם לכל הסתעפותם. האידיאה, השאיפה שהייתה תחילה שאיפת יחידים, נעשתה מהר מאוד לשאיפת הרבים, שאיפת קיבוצים גדולים, שאיפת העם כולו. השאיפה הזאת הייתה כה ספונטאנית, פתאומית, כה נועזה ומפליאה ולעתים קנאית ובווערת. שאיפה זאת הייתה הרת חיים ללשון...

(מתוך "תחיית הלשון", ספר בר מצוה, הוצאת הלשכה הראשית של הקה"ל עמ' יט-כ, וכן ב"כתבים" לא"מ ליפשיץ, כרך ב', עמ' רנו-רנח).

אליעזר בן-יהודה, היושב על אוכני העברית החדשה, כמה וכמה שנים לפני בוא ליפשיץ לארץ, מבקש בדונו בספר מקרא לנערי בני ישראל לדוד ילין, להסביר מה היא הלשון הירושלמית המתפתחת בארץ ישראל. הוא מתפאר בלשון זו ורואה גם חובה לעצמו להגן עליה מפני המבקרים:

ספר המקרא אשר לפנינו הוא ירושלמי, כי נכתב בלשון הפשוטה והקלה, השגורה על שפתי הטובים בסופרי ירושלים החדשים. הקורא את לשון סופרי ירושלים האלה ירגיש מיד, כי היא לשונם העצמית של הסופרים... יותר ערומה, לא נשגבה, יען, גודה ולא נבוש, רחוקים אנו מישעיה מאוד מאוד. אך לשוננו לנו היא... אנחנו הולדונה ואין לאחור חלק בה... זאת חכמת לשון ירושלים... הסגנון קל וברור, וכל אבן נגף לא ימצא הנער על דרכו. ("הצבי", י"א ניסן תרמ"ט)

אבל י"ח רבניצקי המבקש לשבח את סגנונו הספרותי של מגדלי מוכר ספרים, מטיח דברים קשים פנגד סגנונם של סופרי ירושלים, אלה שלפני י"ח שנים עזרו את התפעלותו. (ראה עמ' ט' לעיל).

וממציאי מלים קמו והקימו להם "בתי חרושת" מיוחדים לשם יצירת מלים לשעת הדחק, ובייחוד בארץ ישראל, מבלי לדאוג כלל גם להלכות צירוף המלים וסידור המשפטים – ויצא לנו אותו הסגנון שקראו לו "חי", כפיכול או הסגנון הארץ-ישראלי, שאין בו כל נשמה ישראלית ורוח כל שהוא מתכונת העברית... רבים מהחדשים פני סגנונם משתנים פכרום². והם גותנים לפנינו לפרקים קרובים דוגמאות של בלבול לשונות וסגנונים וערבוב מלים, שפבר נשתפחו מיושן, עם מלים "חדשות", שאינן ידועות כלל אפילו לסופרים וקוראים ותיקים...
(על הסגנון העברי של מגדלי מוכר ספרים, העזמר³ תרס"ז, נדפס בשינויים קלים גם ב"דור וסופריו" ל"ח רבניצקי, תרפ"ד, עמ' פד-פה).

בשנת היוכל לועד הלשון העברית (ת"ש) מסכם דוד ילין, מראשי הועד בכל השנים האלה, את המחלוקת הזאת ואת מניעיה:

עניין יצירת מלים חדשות בלשון עזרר מלחמה קשה בצד הסופרים אשר בחוץ לארץ, זאת אומרת דוקא מצד

2. משתנים פכרום – משתנים לכמה גוונים. ראה תלמוד בבלי ברכות, דף ו' עמ' ב'.
3. העמר, כתב-עת ספרותי, שיצא בארץ בתרס"ז, בעריכת ש' בן ציון.

אלה שהיו צריכים לשמוח על אשר נמצא מי שמתדלל לעזור להם. סופרים אלה לא יכלו להשלים עם הרעיון כי יושבים בירושלים המישה אנשים ועוסקים בחרושת מלים. את הועד פינו בשם "פבריקה של מלים" ואת חבריו בשם "מרחיבים-מחריבים" את הלשון, כי כל מה שאיננו נמצא בספרות הריהו זר לה... וחברי הועד הירושלמי המספנים לא נרתעו מפל הדברים האלה, ובייחוד מן היחס השלילי הזה של סופרי הגולה, וענו להם: קל מאוד לכם, אתם הסופרים היושבים בחוץ לארץ, להסתפק במה שיש כבר בלשון. אתם לא קיבלתם עליכם חובת הדיבור העברי. כל עניינכם עם הלשון הוא רק עניין שבכתב, פתיבת ספרים, מאמרים ושירים וסיפורים. אתם מיפים דבריכם במליצות לקוחות מהתנ"ך ומתקשטים בגזרות זרות, ואלה מכם הכותבים פרוזה אינם מרגישים במחסור בלשון, ראשונה מפני שאינכם מדברים על הריאליה של הדברים שבחיים. הנכם פותבים סיפורים ומאמרים על כל מיני דברים אחרים. שנית: אם במקרה חסרה לאחד מכם איזו מלה, אתם מחסירים את כל המאמר שהייתה צריכה לבוא בו. וכן הדבר במי שמתרגם משפה זרה לעברית, אשר לו בודאי חסרות מלים שונות. הוא מותר על כל המשפט, ומי ילך וישוה את דברי המתרגם למקור וינכה כי חסרים אילו משפטים בספר? אבל אנחנו, בני ארץ ישראל, הרוצים להחיות את לשוננו בפנינו ובפי ילדינו, אנחנו מוכרחים להמציא את כל החסר לנו.

והמנצחים היו סוף סוף סופרי הגולה. ובהתחדש מלים רבות מאוד הוכרחו הם בעצמם להשתמש בהן.

(מדברי ד' ילין על תחיית הלשון, לשוננו כרך י', ת"ש, וכן ב"לקט תעודות" עמ' 152).

ו. עיתון, ז. תמורת, ט. חיילים, טו. אפנה, יז. קולנוע);
 בלבול הלשונות והמבטאים (י. קדחת, טו. חזייה); לבטי
 ביטוי (יב. טקס); השפעת הציבור על גורלן של מלים (ג.
 עגבייה, ז. תמורת); השפעת הערבית על הרחבת הלשון (ד.
 כחול, כתום, ח. קטר, ט. חיילים, יב. טקס); ועוד.²

א. מילון וראשית מלחמת הזוג והפּרָט (תר"ם)

עוד בתר"ם, בהיות אליעזר בן-יהודה כבן עשרים
 ושתיים שנה, שנתיים לפני עלותו ארצה ישראל, המציא את
 המלה מילון, שהייתה עתידה להתנוסס על כותרת מפעל
 חייו. דרך יצירתה של מלה זו הייתה גם טימן למלים
 רבות, שגולדו אחריה.

ב'מגיד משנה'³, מכתב עתי לחכמה ומדע וידיעות שונות
 מאת דוד גארדאן⁴, שנה שנייה, י"ז טבת תר"ם, כותב
 החותם בן-יהודה:

בין אספסוף מלות הזרות, האסופים והשתוקים, אשר
 זכרוננו סופרי דור העבר, נמצאת גם המלה: "ספר מלים".
 המלה הזאת גם היא כיתר אחיותיה, הבכורות והצעירות,

2. סיפורים אלה מיוסדים על מחקרי מחיי המלים,
 המתפרסם בהמשכים ב"לשוננו לעם" מתשכ"ו ואילך. המחקר
 נמשך.

3. "מגיד משנה", חלק מ"המגיד". ראה הערה בעמ' ט' לעיל.

4. דוד גרדון, תקצ"א-תרמ"ו, סופר ועיתונאי עברי, מראשוני
 חובבי ציון.

כמו הנביאים, הקנאים לשם,
 הוא קנא - לפעל, לתאר ולשם.
 ובחצות, העשית בקלונגו -
 היה רושם בקלונגו
 תלי תלים - מלים יפות,
 מלים עפות, מתגלגלות מן הלשון.
 אליעזר, מתי השכב לישון?
 הן קומתך כמעט אפים שקח.
 והעברית אשר חפתה אלפים -
 תמתין לך עד בוא השחר...¹

להלן י"ז סיפורי תולדותיהן של כ' מלים מתוך מאות
 המלים שנתחדשו בשנים תר"ם-תר"ץ. סיפורים אלה, מלמדים
 על בעיות ועל תופעות שונות, המשולבות בהתפתחות לשון
 הדיבור, כגון: השקפות המחדשים על דרכי הרחבת הלשון
 (א. מילון, ה. כלבלב, חתלתול, יא. ירחון יג. חנוכייה);
 הויקה בין החידושים הטכניים לבין הרחבת הלשון (ח. קטר
 ורכבת, יד. ראינוע, יז. קולנוע); השינויים בהי החברה
 והתרבות של ארץ-ישראל והשפעתם על הלשון (ב. מושבה,

1. קטע משיר נפוץ על אליעזר בן-יהודה. חיברו ירון לונדון.
 הלהינו מתי כספי.

על דרך ספר-מלים - מילון, מזוג לפקט, נתחדשו מלים
לא מועטות בעברית של ימינו, ובהן הנזכרות בחוברת זו:

פלב קטן	פלב לב	להלן ה.
חתול קטן	חתול תול	להלן ה.
מכתב-עתי	עיתון	להלן ו.
מקהלת נוגים	תזמורת	להלן ז.
מכונת קיטור	קטר	להלן ח.
רכב ברזל	רכבת	להלן ח.
איש צבא	חייל	להלן ט.
מכתב-עתי-הודשי	ירחון	להלן יא.
מזרת חנוכה	חנוכייה	להלן יג.

ב: מושבה משמעה פתח תקוה (תרמ"ב)
המלה מושבה יסודה בתנ"ך, אלא ששם באה היא
בצורת הרבים: מושבותיכם, מושבותיהם, מושבותם... ביחיד
מצויה בתנ"ך דוקא הצורה מושב, ולא מושבה. לענין
הקולוניאציה וכל המסתעף ממנו השתמשו בשורש העברי
ישב (ויחיאל מיכל פינס קבע את השם יישוב לאוכלוסייה
היהודית בארץ ישראל). לפיכך קראו לקולוניות מושבות.
כבר בתרמ"ב, כשאליעזר בן-יהודה עבד בחבצלת, שבווען
שיצא בירושלים בעריכת י"ד פרוסקן, מזכיר אבי
מושבות בדונו על תכלית חברת יישוב ארץ ישראל,
שנסדה אז:

גם בדבר השפה שתדובר במושבות אשר נכון נמצא
פתרון בתכלית שנושים לנו, אם רק יישוב ארץ ישראל
חפצנו ואחת היא לנו מה ידברו האנשים, אם שפה אחת
תהיה לכולם או מספר המושבות יהיה מספר השפות,
אם יהודית אשכנזית ידברו או עברית... אך אם תחייט

יצאה ממעי שפת אשכנזית על ידי השם הקדוש "העתקה"
אשר השתמשו בו הסופרים ההם ואשר עשו בו נסים
ונפלאות... והיה כל מושג אשר לא נמצא לו מלה מוכנת
בתנ"ך הליבושה הסופרים מלה אשכנזית "בהעתקה עברית".
על ידי התחבולה הזאת נהייתה שפתנו כמעט לשפת
אשכנזית במלות עבריות...

לולא זולו סופרינו בלימוד דקדוק שפת עברית כי אז
לא הוכחה שפתנו במכת הנערמאנית (פך הכתיב שם. ר"ס)
ולא פשטה מעליה את שמלתה העברית...

סגולה שפת עברית, בחפצה לגזור שם חדש מפועל או
משם, להוסיף בראש הפועל או השם שהוא אחת מאותיות
האמנתי... ג' האמנתינו הנוסף בסוף השם ישמש, לפי
המדקדקים החדשים, לגזור שם מופשט מן השם, כמו
שבתון מן שבת, רעבון מן רעב וכדומה, וכן להקטין
הדבר, כמו אישון, אמינון וכדומה. אך גם ג' האמנתינו
הנוסף בסוף השם מורה לפעמים, לדעתי, המקום אשר בו
נמצא הדבר הקרוי בשם ההוא, או המקום או הדבר
הדבר המחזיק בחוכו את המושג הברוא בשם ההוא.

ובן-יהודה מביא דוגמאות להנחתו זו: צימאון, ציון...
ציידן, רוצה לאמור עיר צידת הדגים או מקום הצידה...
דימון... לאמור נהר דם, או מקום דם, גלבסוף:

על פי הפלל הזה אשר ביארנו נוכל למזר מהמלה
"מלה" מלה חדשה מלון אשר תורה דבר, או ספר,
המחזיק בקרבן את מלות השפה.

ראה בענין זה את השגתו של ליליינבלום בסיפור יא.
ירחון להלן.

האומה תכליתנו עלינו לשית שפת עברית לשפה מדוברת
בכל המושבות...

זאב יעבץ מתנגד לשם מושבה וממליץ לתרגם קולוניה –
אחוזה. לדעתו מלת מושבה

מלבד שאיננה נוהגת מעולם בלשון נקבה אינה מסמנת
פי אם ישיבה סתם ובדרך כלל לא ישיבה מיוחדת במינה
פזאת.

עד כה ועד כה נתקבל השם מושבה, ומכיון שפתח
תקוה הייתה בין הראשונות שפוגו מושבה נתקבל שם זה לא
רק למקום התיישבות סתם (כגון 'המושבה' הגרמנית, 'המושבה'
האמריקנית...). אלא גם למסגרת התיישבות כגון זו של
פתח תקוה. ומה היא פתח תקוה? על כך משיב בבדיחות-
מה מד"ד (הוא יהודה גרוזובסקי) בהשילוח תרניז:

פתח תקוה היא מושבה בין המושבות. השם מושבה
קראו חכמי החובבים (פלומר, חובבי ציון, ר"ס) למקום
של יישוב יהודי בארץ ישראל שאיננו לא עיר ולא כפר,
או גם עיר וגם כפר, והוא שם של ספק, כמו כו' בבהמה
ואנדרוניוס באדם. גם פתח תקוה היא מושבה, לאמור
כפר שהוא עיר ועיר שהיא כפר...

ג. עגבנייה – גורלה של מלה גסה (תרמ"ו)

בשנת תרמ"ו, 1886, הייתה העגבנייה נדירה למדי
באירופה, אבל בארץ ישראל ובארצות ים התיכון בכלל
נחשבה למאכל עממי חביב ורצוי לרוב אוכליה. באותה
שנה תרגם יחיאל מיכל פינס, חברו של בן-יהודה, יהודי
יקר, עוסק בצורכי ציבור באמונה, אוהב עמו ותורתו וילשונו,
את הספר שהיה ידוע אז, עבודת האדמה בטוריה בכלל

ובארץ ישראל בפרט, מאת ד"ר ליאו אנדרלינד. התרגום
נדפס בהמשכים ב'הצבי', שבועונו של אליעזר בן-יהודה,
ואחר כך נדפס כולו כספר אחד בירושלים ושוב בירשה.
בסעיף 27 דיבר אנדרלינד על העגבניות. באותם הימים היו
העגבניות, כאמור, פרי נדיר למדי באירופה ויחשבה התייחסו
אליהן בחשדנות-מה. תלו בעגבנייה זו כמה וכמה תכונות
משונות ועל כן פיגוה בכינויים שונים. גם בספרו של אנדרלינד
הייתה כותרת הסעיף ה-27: Der Liebes oder Paradiesapfel:
כלומר: תפוח האהבה או תפוח גן עדן. את השם ה'זוגי'
'תפוח האהבה' תרגם פינס, כמסיה לפי תומו, בשם בן מלה
אחת (ראה לעיל בסיפור א. על המלה מילון ומלחמת הזוג
והפרט) ויצא ה'עגל' הזה:

2. העגבניות (בנדארא או טאמאטא בלעז) מצויות
בכל מקום ובייחוד בגינות אחלב, ששם פובשים אותם
בעיגולים למען יעמדו ימים רבים, פרי זו תחילתה ירוקה
וסופה אדומה והיא יפה ונאה מאוד וכו' וכו'...

השם עגבנייה לא מצא חן בעיני תושבי הארץ, ודוברי
העברית נמנעו מלהעלות את המלה הגסה הזאת על
שפתותיהם כעשרים שנה, עד ימי העלייה השנייה. בניהם
של אליעזר וחמדה בן-יהודה – אהוד בן-יהודה, דולה ויטמן
ועדה ראם – מספרים, שבבית אביהם החרימו את המלה עגבנייה.
בבית גרסו בְדוּרָה, שהיא צורה עברית של השם הערבי
בנדורה. כששאב לא מצא מלה בעברית, היה נוהג לפנות
אל הערבית המדוברת. משום כך בחר במלה בנדורה-בדורה
אזמרת מרת עדה ראם.

גלגול מעניין עבר על פרי העובנייה (לא על שמה) בקרב קיבוצי היהודים הגדולים במזרח אירופה. על כך סופר במקום אחר. יתר דברי ימי העבנייה וכל המוצאות אותה הלא הם כתובים על מחברתי העבנייה ומה שעוללו לה שמותיה, 'לשונו לעם' רייג, תש"א.

ד. כחול, כתום והשלמת קשת הצבעים (תרמ"ז)

לבן, שחור, אדום, ירוק, צהוב, חום צבעים מובהקים הם הידועים מן המקרא. אבל באלה לא די. דוברי העברית החדשה, שלשונות אירופה שגורות בפיהם, יודעים על מגן רחב יותר של צבעים ובני צבעים. דוד ילין ודודו זאב יעבץ מבקשים בשורשי העברית והערבית שמות צבעים חדשים.

ב'הצב' מיום י"א בסיון תרמ"ז פותב דוד ילין:

בשיחי את דודי הרה"ג (הרב הגדול) החוקר הנפלא הרב זאב יעבץ נ"י (נרו יאיר) אמר לי, כי אומר הוא למלא את מחסור שפתנו בדבר שמות שני הצבעים, צבע התכלת וצבע חלמון ביצה, כי לפי דעתו כחול הוא הצבע הראשון, לפי שמצאנו המדר (המדרש רבה) אומר על הספיר, כי הוא שחור הדומה לכחול. והנה הספיר הוא תכלת עמוקה, ואין צבע הקרוב לשחור כי אם הצבע הזה. וכתם, שמצאנו במקרא, נראה לו, כי ישתמש בו על צבע הזהב ולא על עצם הזהב, במצאנו אותו דבק על פי הרוב לשם אחר המציין את עצם הזהב. ושימוש של המלה הזאת בתלמוד. ומה שאנו מוצאים גם במקרא נכתם הם לעד כי לא תציין (המלה כתם) כי אם את הצבע.

והנה מצאתי סמך לדבריו בשפת ערבית, כי בה יאמר קח ל לשמים הטהורים מפל ענן, אשר אז רק צבע התכלת

להם. וכתם בבנין התפעל פירושו בערבית היה מראהו כעין החלמון. ומעתה נוכל לאמור כחול, כתום על משקל אדום, ירוק.

לא ארכו הימים ושמות הצבעים החדשים סגול, אפור, ורוד (של א' בן-יהודה)⁵ אף הם נצטרפו למגן צבעי הקשת של העברית החדשה.

ה. כלכלב, חתלתול וצורות ההקטנה (תרנ"ג).

ב'הארץ', אחד מקבציו של זאב יעבץ, שיצא בירושלים בתרנ"א, מציע העורך כמה חידושי 'הקטנה' ובהם כלכלב וחתלתול.

א' בן-יהודה מבקר את יעבץ בעיתונו 'האור' מג' באב תרנ"א:

...מהיצורים החדשים שהשתמש בהם החכם יעבץ בחלק הזה של 'הארץ' נזכיר השמות כלכלב (כלב קטן) וחתלתול (חתול קטן), והוא על פי הכלל אשר קבע החכם הנוכח, כי משקל 'פעלעל' הוא ל'הקטנה', אף כי עוד אין הדבר ברור, ורבים מחכמי הדקדוק, ובפרט האחרונים, הספימו להפך, כי המשקל הזה הוא ל'הגדלה'... ובכ"ז בכסליו מתבדח ב'האור' אחד, החותם 'הסופר הנעלם', על חידושי לשון שונים, ובהם חידושי יעבץ:

...ועל כן בידיים בלתי רועדות כתבתי סיפורי אשר ראשית דבריו היו: 'כלכלב קטנין ארך השערות הדומות לנצות היענה צבע רקמתיים' מה אאריך את נפשכם, חביבי הקוראים, אגיד לכם בקצרה: כי בסיפורי זה קניתי

5. ראה רשימותיי 'מחיי המלים' בחוברת סמוכה של לשונו לעם.

שם בלשן ורומניסט כאחד... ומדוע זה תתרשלו אתם, חביבי הקוראים, מלעשות כמוני? קראו לסוס קטן סוסים, לחמור חכם חמרמר, לגמל מהודר גמלמל, ותהיו לסופרים בישראל...

על צורות ההקטנה ראה גם לעיל א. מילון ולהלן יא. ירחון.

ה. עיתון ולא אָבֶשֶׁר (תרנ"א)

ידוע שאת המלה עיתון חידש אליעזר בן-יהודה. כך גם צוינה במילוננו, ובן-יהודה עצמו סיפר על כך, אף על פי כן אין מלה זו כלולה בין חידושי הראשונים של בן-יהודה. המלה מתחילה לבצבץ בעיתוני בן-יהודה רק בתרנ"א. לפני כן שימש לענין עיתון המונח הידוע מימי ההשכלה מכתב עתי.

ב'האור', שערך בן-יהודה, בכ"ט טבת תרנ"א, במדור הקבוע 'בת קול ממכה-ע' (= ממכתבי העתים) מביא העורך את דברי 'הגובי ורימיה' ואחר כך:

לפי דברי 'העיתון' (כך. במרכאות. ר"ס) הזה, האספה הזאת הייתה סיבת ירידת הגרים הרוסים.

רק בכ"ב סיון נקרא המדור 'בת קול מהעיתונים', אבל כותרת העיתון עדיין הייתה 'גליון לשבועות'. לאחר שנים, ב'הצבי' מפ"ב טבת תרנ"ה, הכותרת הפלילית היא:

עיתון שבועי לחדשות.

פעש"ר שנים לפני שהציע בן-יהודה את המלה עיתון פרסם הוא עצמו הצעה אחרת. ב'מגיד משנה' מ"ג טבת תרמ"א מציע בן-יהודה:

1. ועל פן אמרתי לשאול את פי מדקדיקו כדונים צבי לרנ"ה וריכרסון? אם נוכל לגזור ממלת בֶשֶׁר שם על משקל אָפֶעֶל, לאמור: אָבֶשֶׁר, כמו אצבע מן צבע, אגרוף מן גרף ועוד. והמלה החדשה הזאת תדמה בתבניתה אל המלה הערבית אַחְ'בֶּר מן ח'בֶּר השוה להוראתה להמלה העברית בֶשֶׁר.

חילים של בן יהודה ואחד העם (תרנ"ג)

רבים מתקשים להאמין שהמלה חָיִל חידוש היא. אף-על-פי-כן עד לפני פשמונים שנה לא הייתה מלה זו ידועה בעברית, אם כי השתמשו כידוע במלים חָיִל, איש חָיִל, להגביר חָיִלִים וכדומה. בערבית המדוברת בארץ-ישראל השתמשו במלה ח'יאל (בח' חיפית. בערבית יש שתי ח: גרזנית וחיפית. הח' החיפית מסומנת בערבית בנקודה עליה ובערבית הפתובה באותיות עבריות בגרש עליה) במובן פרש, רוכב, ובמובן זה מצויה המלה חיל בעיתונות הימים ההם ובסיפורי סופרים כגון יעבץ. נראה, שלאט לאט גברה בתודעת הדוברים המשמעות העברית של השורש חיל, והתחילו להשתמש במלה חָיִל גם לאיש חיל או איש צבא. ההופעה המפורסמת של המלה חייִל, במשמעה העברית המחודש, היא במאמרו של אחד העם 'אמת מארץ ישראל', מאמר שני, שנדפס ב'המליץ' בה' אלול תרנ"ג:

6. חיים צבי לרנ"ה, תקס"ה-תרמ"ט, בלשן ומדקדק עברי, מחבר 'מורה הלשון' ועוד ספרי דקדוק.
7. משה הכהן רייכרסון, תקפ"ה-תרס"ג, מדקדק, מחבר 'דקדוק שפת עבר'.

וגם הפעם, כמו לפני שנתיים, אחר שהתבוננתי תחילה על מצב הארץ בכלל והקולוניות בפרט, עליתי באחרונה ירושלימה, אבל, מה רב ההבדל! אז, בימי החירות הפרועה, בעת שחבר "דילגטים" באו לכבוש את הארץ בקול ענות גבורה ואיש לא מחה בידם, - אז באתי ירושלימה לעשות את הפסח בקול המון חונג. ועתה, בעת אשר "חילים" יושבים בקולוניותינו ואינם נותנים להניח אבן על אבן, ועל מבוא ירושלים הופקדו שומרים לבלתי לתת ליהודים לבוא שעריה עד שיבררו זכויותיהם לשבת בארץ או יתנו ערובה כי יעובו בקרוב את העיר, - עתה באתי לבדי ונכנסתי בלא ט, כנב, שלושה ימים לפני תשעה באב.

ציץ המלה 'חילים' במרכאות מלמד, שהמלה הייתה נהוגה כבר אז בלשון הדיבור בארץ ושאהד העם מסתייג ממנה הסתייגות-מה.

המלה חיי? צוינה במילון בן-יהודה בסימן ∞ שהוא סימן לחידוש מחבר המילון.

ה. קטר ורפכת 'לשון ירושלמית' (תרנ"ג)

בשנת תרנ"ג אירע מאורע חשוב ביותר בתולדות ארץ-ישראל: הושלמה בניית מסילת הברזל מיפו לירושלים. מאורע זה נחוג בפומבי רב ועיתונות היישוב הקטן בארץ בישרה את הדבר באותיות של קידוש לבנה מעל עמודיה הראשונים. 'האור', שבועונו של אליעזר בן-יהודה, מפרסם בגיליון ערב יום הכיפורים את דבר מסעו הראשון של 'הקיסור' מיפו ירושלימה. באין מונחים לחידוש טכני זה משתמש העיתון במלים כגון 'לוקומוטיף', 'מטילי הברזלים', 'עגלות', 'קיסור' בתארו את המאורע. לאחר מספר שבועות,

בכ"ח בכסליו, פותב דוד ילין מכתב למערכת. במכתב מעורר ילין כמה ענייני לשון:

לפלא בעיניי כי פבודו משתמש במלה 'קיסור' למכונת רפכות מסילת הברזל, והשם אמנם הוגח רק על עשן העולה משרפת חומרים העשויים לטרפה, או האד העולה מרתיחת חומרים נוזלים, לא על המכונה המעלה אותו. טוב מזה עושה הערבי בהשתמשו במלת 'קטאר', אשר תהיה בעברית במשקל קָטָר, והשם הזה הוא נכון יותר גם בעברית למכונה המרבה להעלות קיסור. מקוה הנני כי יודה לדבריי וישנה משקל המלה הזאת בעיתונו. עורך 'האור', א' בן-יהודה, מסכים להצעת ילין ומרמז על השימוש הדו-משמעי, שהשתמש במלה קיסור:

השתמשנו עד כה בהמלה קיסור, גם בהשאלה, גם לקיבוץ העגלות הנמשכות בכוח המכונה, יען לא מצאנו לזה שם אחר, אף כי ידענו שאין השם הזה עולה יפה. בהמשך דבריו מנסה אב"י למצוא שם ל'קיבוץ העגלות'. הוא פוסל את השמות 'מסע', 'אורחה', ומסיים:

החכם הרי"מ פינס הציע לבנות שם על משקל חֲמֶרֶת, גְּמֶלֶת... שבתלמוד, שפירושן שיירה של חמורים, שיירה של גמלים, וכן נבנה מהשם "עגלה" עֲגָלָה... ואולי עוד יותר טוב רֶפְכָת, והיא שיירה של רכב, של מרכבות.

כך חידשו שני חכמי ירושלים, לפני שמונים שנה, שתי מלים בלשון העברית: 'קטר' ו'רפכת'. לאחר שנים, בתרס"ה, כש'נאלץ' אחד העם להשתמש במלה 'רפכת' במכתבו לדרויאנוב העיר: בעל פרוחנו אנו צריכים ללשון ירושלמית.

על תולדות המלה תזמורת, חידושו של אליעזר בן-יהודה, שמעתי מפי אלמנתו חמדה בן-יהודה, זמן קצר לפני שנפטרה (בתשי"א). אחר כך השלמתי את הדברים על פי מאמרה של חמדה בספר היובל לראשון לציון ועל פי רשימותיו של א' בן-יהודה בעיתוניו.

תחילה, בתרניג, ב'האור', קבע אליעזר בן-יהודה את המלה תזמורת לעניין קונצרט. כדרך אותם הימים ניסה הוא וחמדה רעייתו, לשלב את המלה במאמריו וברשימותיה עד שתתקבל. שניהם שמו את פרטיס המלה בתוך קופסה מלים שכותרתה הייתה: להכניס לשון. והנה נתארגנה בכסליו תרניג מקהלת הנוגנים בראשון לציון ובראשם רבם (כלומר: מנצחם) האדון בוריס אסוביצקי. אלה, שלא רצו בשם המשכילי המסורבל 'מקהלת נוגנים', אימצו להם את השם המצלצל 'תזמורת, שחדר לתודעתם מתוך עין בעיתוני הזמן. מאז שימשה המלה תזמורת לאורקסטרה.

י. קדחת ובולבול הלשונות והמבטאים (תרניג)

המלה המקראית קדחת שבפרשת התוכחה משמשת בימינו במשמע מיוחד של מחלה מסוימת, מלאריה, וכן במשמע הום סתם, ולפעמים, בבדיחות, מכנים קדחת כל מיני צרות ומרעין בישין.

שלמה נפתלי הירץ יונס, שהיה חותנו של אליעזר בן-יהודה, מפרסם ב'המליץ', העיתון העברי היומי שיצא במוסקבה, בכ"ב אדר תרניג, רשימה עליזה על הקדחת. רשימה זו מלמדת על התרועעות הלשונות והמבטאים בארץ

ישראל בתקופה הראשונה לתחיית הדיבור העברי. (בסוגריים - הערותיי).

הנה היום מלאו לי שס"ה יום למול טוב מיום צאתי מחו"ל לגור פה, ירושלים... כל המחלות פה נקראים בשם קדחת: מחלת עיניים, כאב שיניים, חולי מעיים, מכות מצרים... הפול - הפול קדחת. פן החליטו כל הרופאים שהקדחת יוצאת פה לכמה נוגים, ורפואתה חנין, אנטיפריק, ועוד מזה המין. ומי יזכה בעיניהם בדין? כמה פעמים הפצתי במ שיתנו לי רפואה אחרת, כי קדחת אין לי! והם באחת: (בטא אחת במלעיל) קדחת קדחת ומי יריב אתם?

ולהלן:

בלבול הלשונות. בצאתך החוצה ישאל אותך דבר ערבי בערבית. עוד איזה צעדים יפגושך צרפתי באיזה שאלה. תכניס (= תיכנס) לחנות עליך לדבר אנגלית או טורקית, או יונית. הנערים בחוץ מדברים עברית, כי נערים משרתים המתגודדים בחוץ הם לרוב מבני התימנים. הספרדים מדברים איספניולית, ורבים מיושבי ירושלים יודעים כמה שפות. ואיש רוסייה פה כאילם לא יפתח פיו, ואפילו לדבר לדבר עברית קשה עליו עד מאוד, כי המבטא וההברה הפוכה! אשר אצלנו קמץ פה פתח. אשר אצלנו חולם פה קמץ. צירה פה סגול. ת' רפויה אינה. ואם פן כל ההברות הפוכות ומשונות. "לו" (loy) קוראים "לה" (lo), "לה" (lo) קוראים "לה". ולרוב אי אפשר להכיר כונת המדבר, אם ידבר במהירות לבד מלת הקדחת (ה)מובנת לפול. כי אצלנו פתח פה גם פן פתח, רק שצריך להדגיש את הת'. אנחנו מוכרחים להודות האמת כי מבטאם יותר ערבה ונעימה לאוזן, כי שינוי התנועות מלעיל ומלרע ורפות

הלמד, החיית והעיין ודגשות הת' - כולם יחד מוסיפים חיים חדשים בדיבור וריח שפה חיה נודף מהם.

יא. ירחון - מה משמעו? (תרנ"ד)

לאחר שגבר העיתון על המכתב-עתי בתרנ"א הגיע תורו של המכתב-עתי-חודשי להתחדש. ד"ר יוסף קלוזנר, הנמנה עם חבורת סופרים צעירים חדשים, יועץ לחברו, ראובן בריינין, המייסד את כתב העת 'ממזרח וממערב' לכנותו ירחון, ואמנם כך התנוססה המלה החדשה של קלוזנר:

ממזרח וממערב

יִרְחֹן לַחֲכָמָה וּלְסִפְרוֹת

העורך: ראובן בן מרדכי בריינין

שנה ראשונה

ויען

שנת תרנ"ד לפ"ק

מ"ל לילינבלום מתקיף ב'השילוח'⁸, מכתב-עתי-חודשי לפניי החיים והספרות' (תרנ"ז), שערך אחד העם, ראש המדברים בתנועת התחייה, את מחדשי החידושים ואת דרכי החידוש. לילינבלום פוסל את החידושים בסיומ -ן, שאינם הקטנה. לדעתו -ן הוא סיומ של הקטנה, ושעון אינו אלא שעה קטנה, עיתון - עת קצרה, וירחון - ירח מצומצם.

המלה ירחון סללה את דרכה לאט לאט. אחד העם, שלא היה נוה לקבל חידושים, (ראה לעיל: ת. קטר ורפבת) אינו ממהר לשנות את פותרת 'השילוח' וכתב העת מוסיף

8. ראה להלן יג. חנוכייה, הערה 11 ו-12.

להיקרא 'מכתב-עתי-חודשי'. גם פשמוסר אחד העם את עריכתו לידידו יוסף קלוזנר אין קלוזנר מעז לפרסם את חידושו שלו בכותרת פתב-העת (אף כי הוא מגיבו מדי פעם בפעם למאמרו) אלא לאחר מספר שנים.

יב. טָקֶס - לבטי דיבור הי (תרנ"ז)

בכ"ב בכסליו אתתפ"ח לחורבן (תרנ"ז) מפרסם א' בן-יהודה בעיתונו 'הצב' מאמר ושמו צָרְמוֹנִיָה. בפתח מאמרו שואל אב"י.

איך נתרגם תרגום מספיק את המלה הזאת, בפרט

במאמר 'דבר בלי צרמוניה'?

ולאחר שהוא מביא את ההצעות דרך בעט, חוקת החיים, מנהג, אורח עולם, ומנסה אותן בביטוי 'בלי צרמוניה' הוא מעיר:

התרגומים האלה מעידים על עצמם עד כמה הם אי אפשריים... כל זה לא נותן לנו איזה דיבור מתקבל, שיהיה אפשר באמת להשתמש בו. התרגום צריך שיהיה בו הדרת קודש ותכונה של חגיגה. ומשתמשים בלשוננו לענין זה במלה סָדֵר סדר העבודה, סדר ליל הפסח וכדומה, אבל כלום אפשר לומר: 'דבר אתי בלי סדר. אכול אתנו בלי סדרים יתרים'... יש עוד מלה אחת לסדר, שיש בה צד חגיגות, והיא מלת טָקֶס, טָקֶסִים... 'ראו עיני טָקֶסִים של מעלה ואהבתים (שיר השירים רבה, פסוק הביאנו) נתכנסו כל ישראל על אהרן בטָקֶסִים גדולים (תנחומא, בהעלותך י"ד)... ומקורו בלשון יוגית... וראיה להפירוש הזה של טָקֶס היא, כי גם לשון ערבים ההמונית המדוברת תשתמש למושג של צרמוניה דתית בהשם טָקֶס. וכבר העירונו הרבה פעמים על הדמיון שיש בין לשון

ערבית ההמונית ובין לשון עברית. וכן נראה מדברי הפייטן שיד: בטקס מטקסים... ונאמר למשל: פלוני בא עלי בטקסים גדולים... וכן: בלי טקס, או: בלי טקסים יתרים... וכן נוכל לבנות השם טקסן להאדם המרבה בטקסים...

שנים רבות אחר כך, בראש חודש תמוז תש"א, פותב איתמר בן אבי אל דניאל פרסקי ומתרעם:

כן למשל מצאתי באחד ירפתוניו¹⁰. את הסיפור על דבר ביאליק המנוח ובו מסר פי במסיבה אחת יצר את המלה טקסן להביע את המושג maître de cérémonies. מלים רבות של בן-יהודה, אבי הדיבור העברי החי וראש מרחיבי שפתנו, יחס כבודו לסופרים שונים ועל שפך מוכרח אנוכי להכריז באוזניו: "חכמים, היהרו בדבריהם". ("גוים" ב', תל אביב תשפ"ה)

י. חנופיייה המתו של לילינבלום עולה (תרנ"ז)

המלה חנופיייה, המסתיימת ב-יָהּ, על דרך כמה מחידושי הזמן: מטרייה, שמשייה, עגבנייה, חזייה, ספרייה... גולדה כפי הנראה בפיה או בעטה של המדה בן-יהודה. המדה בת שנייה יונס נישאה לאליעזר בן-יהודה לאחר שנתאלמן מאחותה דבורה. היא שקדה על לימוד העברית וסייעה

9. דניאל פרסקי, תרמ"ז-תשכ"ב, סופר ועיתונאי עברי, שוחר לשון מובהק, פעל בעיקר בארצות הברית.
10. ירפתון - פיגוי עברי לפליטון, חידושו של בן-אבי.

הרבה לבעלה בעבודתו העיתונאית והבלשנית. סגנונה, בייחוד בשנים הראשונות לחייה בארץ, היה דל ולא חסר בו אף שגיאות. הוא משקף את לבטי הדיבור העברי של אותם הימים, לבטים שישודם במחסור במלים נחוצות לחיי יום יום ובביטויי התקשרות נוחים, שאינם מועתקים מספרים ישנים. וכך משלבת המדה (החותמת חזייה) את המלה ההדשה חנופיייה ב'מכתבים מירושלים', שפרסמה בתרנ"ז, סמוך לחנוכה, בעיתון 'הצבי', שערך בעלה אליעזר בן-יהודה:

שם מרחוק שמעתי ספרדי אחד אומר לחברו איך פעם, לפני שנים אחדות, היה בחוץ לארץ, ובתור יהודי מארץ ישראל, מחוזה יקר או בעיני פולם, הזמינו אותו לבית פרטי של גביר אחד, ושם התאסף עם רב מבני ישראל וגם נוצרים אחדים, ושמהו, ניגנו ורינגו לזיכרון החג הזה. וחנופיייה של זהב נוצצת ומוזהרת הייתה תלויה באמצע הסלון הגדול והגבוה ובה דלקו חמש (כך ר"ס) נרות. גם דרשות רבות היו שם...

מ"ל לילינבלום¹¹, המבקר את מרחיבי השפה במאמרו ב'השילוח'¹² תרנ"ח, מטיל ספק בכשרותה של מלה חדשה זו:

11. משה ליב לילינבלום, תר"ד-תר"ע, סופר עברי. ממנהיגי חובבי ציון ברוסיה.
12. השלח, הירחון העברי המרכזי לספרות, למדע ולענייני החיים. יצא בהפסקות מתרנ"ז עד תרפ"ז. עורכו עד תרס"ב היה אחד העם. אחר כך שימשו בעריכתו קלוזנר, ביאליק ופיקמן.

היום תאמרו להם "חננופייה" למנורה של שמונה נרות ויקבלו (אם גם אין שום עניין למנורה עם השורש "חנך", ובשם זה נוכל לקרוא גם את "הסובבת", שהילדים משחקים בה בחנוכה)...

אפשר שגם דעתו של אליעזר בן־יהודה לא הייתה נוחה מהמלה חנוכייה. מפל מקום המלה הזאת איננה במילוננו.

יד. ראינוע ומשפט דרייפוס (תר"ס).

המלים ראינוע וקולנוע נתחדשו בארץ ישראל עם הופעת החידושים הטכניים האלה בארץ.

בתר"ס, פשהובא להצגה בירושלים הסרט על פרשת דרייפוס, זו פרשת העלילה שהסעירה אז את העולם היהודי כתבה חמדה בן־יהודה (בחתימת חידה). עליה ועל סגונה ראה לעיל בסיפור יג. על המלה חנוכייה) רשימה זו, ב'הצב' מד' סיון:

ראינוע

אם לא הייתם ברן, בעת משפט דרייפוס, לכו להראינוע וראיתם את הנאשם לפני שופטיו כמו שהוא, עם כל תנועותיו, הליכתו, התרגשות פניו, פבט עיניו, הפול, הפול. ראה תראוהו בבית האסורים יושב בחדר כלאו ומסוגר, עצב ופתרגש; תראוהו גם פוגש את אשתו אשר באה לראותו.

ועוד דברים אחרים יפים תראו. תשתוממו ותתענגו הרבה, כי עד כה לא המציאו דבר יפה ומפליא כְּהַרְאֵינוע, הנקרא בלעז סינמטורף, cinematograph.

וזה הדבר היפה והנפלא עתה הנהו בירושלים.

לכו, לכו, ראו, תתפלאו ותתענגו!...

על קולנוע ראה להלן יז.

טו. חזייה או חזית: כפילות הצורות (תרס"א)
ב'הצב', עיתוננו של אליעזר בן־יהודה, ביד תשרי תרס"א, מתנה המורה מזכרון יעקב, יצחק הורוץ, את קשי המורים נוכח כפל המלים לענין אחד:

...האיש העובר בארצנו "ארץ מהלך שעות חמשת"

תשמענה אוניו בכל מושבה ומושבה כמעט שפה אחרת. אין כונתי להמבטאים אשפנוי וספרדי. לא. במבטא הנה ניצחה הספרדית כמעט בכל המושבות. אבל כונתי פשוטה, להמלים, לעצם השפה. כמעט בכל מושבה קוראים לעצמים היותר מצויים בדיבור בשמות אחרים או בניקוד אחר: פה קוראים גיר ופה נְתָר ושם קְרִטוֹן. זה אומר תְּרָט וזה מְכָתָב; האחד קורא עין, עפעף והשני ריסיים; בבית ספר אחד קוראים בימה, ובשני קתדרה ובשלישי מכתבה; זה אומר סְרִגֵל וזה סְרָגֵל; זה ספסל וזה ספסל¹³; זה צדע וזה צדעה; פה פיס ושם צלחת צלחת ופה חיק; זה קורא חִזָה וזה חזית. ועד מתי, רבותי, נהיה כדור הפלגה? עד מתי לא תתאחדו ולא תשתדלו למצוא עצה לזאת?

הפּוֹתב מציע להדפיס גיליון למורים ובו יגוקדו המלים הישנות והחדשות. בהמשך מכתבו, בג' מרחשון, מציע הורוץ את הכרעותיו בפפיליות ובנוגע לחזית – חזייה:

לבגד שעל החזה לדעתי יותר טוב לאמור חִזָה (כך יקד. ר"ס) כאשר נוהגים במושבות רבות, כי השם חזית יש בתלמוד לזיו הבולט מפותל שבין השכנים לסמן כי הקיר הוא לאחד.

13. לא הרי פתח כהרי קמץ בהברה האשפנוית.

שנים אחר כך מחדש בן־יהודה את השם חזית לעניי
'פני המלחמה החזקה'. במילונו מציין אב"י את שתי המלים
- חזית (מלחמה) וחזייה - כחידושו.

טו. אָפּנָה: חותמה הנשי של חמדה (תרס"ד)

בא' תמוז תרס"ד פותחת חמדה בן־יהודה מדור הדש
'ב'השקפה', עיתון יוצא לאור פעמיים בשבוע... העורך:
א' בן־יהודה. וכך מתפרסם המדור בחתימת שושנה לבנה.

הָאָפּנָה

זו הפעם הראשונה בימי חייה הבוא האָפּנָה בשערי
העיתונות העברית. בפחד ובחרדה אמיתית אני פותבת
השורות האלה. מי לא ילגלג? מי לא יצחק לי? מי לא
ידיעני לחובה? ומי יודע, אם גם לא יחרימוני?

פל תקותי אל הקוראות הנחמדות, שידעתי כי מספרן
בארץ ישראל לא מעט. הן תבינני, כי רובן מבקשות
ללבוש בטעם. אין כלל לחשוש פן יביא פרסום האפנה
לידי פורגנות או מותרות; הנשים והבנות בארץ ישראל, אני
מפרת אותן, נבונות יותר מדי ומבקשות ללבוש אך הדברים
המתאימים עם האקלים שלהן, האריגים הקלים בפרט
בחום היום, והגונים שאינם מפחדים מהשמש הלוהט ומחתנתים
יפה עם תכלת השמים...

במילון בן־יהודה צוינה המלה אפנה בסימן ∞ בצדה,
שהוא סימן להידושי מחבר המילון.

יז. קולנוע ונדוד מגיני השפה (תר"ץ)

הסרט המדבר הגיע לארץ בתר"ץ. תחילה כינוהו
שמענוע, אולם בהשפעת המשורר והעיתונאי יהודה קרני
דחק החידוש קולנוע את השמענוע.

ברשימה שנתפרסמה בז' באייר תר"ץ ב'הארץ' פותב
קרני (בחתימת י.ק.)

לא "שמענוע"

נדוד מגיני השפה וראש מחלקת התרבות של עיריית
תל אביב, הגברת פרסיץ, עמדו על ספנת השמענוע כגורם
להרבצת שפות נכריות בעירנו.

נדוד מגיני השפה מבקש מאת הקהל לבלי לשיר את
השירים הלועזיים של השמענוע ברחובות. והגברת פרסיץ¹⁴
סוברת כי צריך לותר על ההישג הטכני הזה (השמענוע)
לכמה שנים כדי לבסס את ההישגים הלשוניים והתרבותיים
שלנו בארץ.

נחיה ונראה כמה מן התושבים יצייתו לפקודת הנדוד,
שלא לשיר שירי נכר ברחובות, וכמה מהם יסכימו לותר
על ההישג הטכני לשם השלטת הכיבושים התרבותיים שלנו.
לפי שעה פדאי היה שועד הלשון ימציא מלה אחרת להישג
הטכני, ששמו "שמענוע".

"ראינוע" אף הוא אינו מוצלח, אלא שקשה להילחם
במלה זו לאחר שנשתרשה בתוכנו במשך כחצי יובל שנים.
עם הצלצול הנחמד של שמענוע אפשר עדיין להילחם.
הוא רך בשנים. בעלי התיאטראות יחליפו ברצון את המלה
באחרת, אם ימצאו להם כזאת. אחדים מציעים "קולנוע",
שעל כל פנים ערבה היא לאזון יותר מ"שמענוע".

ועד שועד הלשון יוציא את משפטו הייתי מציע לבעלי
התיאטראות בתל אביב ובירושלים, שיחליפו את השמענוע
בקולנוע. יהיה נא עדן הראשון לתיקון זה!

14. שושנה פרסיץ, תרנ"ג-תשפ"ט, ממייסדי "תרבות", הארגון
להפצת החינוך העברי בגולה, מייסדת הוצאת הספרים "אמנות",
י"ר ועדת החינוך של הכנסת השלישית.

הקתדרא. עם המנינים עליה נמנו ח"ג ביאליק, ב' פצנלסון¹⁶ ואחרים. בסופו של דבר ניצחו המתנגדים. עניין הקמת הקתדרא נדחה עד לשנים אחרי השואה.

16. בארי (ברל) פצנלסון, תרמ"ז-תש"ד, סופר עברי, ממצעבי דמותה של תנועת הפועלים, מייסד "דבר" ועורכו מתרפ"ה. הרבה לפעול ולהפעיל פענייני תרבות וספרות.

קולנוע, קולנוע, קולנוע. על גדת מגיני השפה, שמזכיר יהודה קרני, מספר הפרופ' מיכאל איש-שלום, בשעתו מראשי הגדוד:

ה"גדוד" כלל כמה מאות צעירים וצעירות, שביקשו להשליט את השפה, בעיקר את הדיבור העברי, בכל מקצועות החיים. הוא נוסד בתרפ"ג, וסניפיו בערים הגדולות ובמושבות פעלו עד תרצ"ו.

פעולות הגדוד היו בשני כיוונים: "לא תעשה" ו"עשה". פעולות "לא תעשה" כללו הפרעות להרצאות ולהצגות בלועזית, בעיקר באידיש; לכולן שלטים הפתובים לועזית; מחאות וערעורים על מכתבים וכותרות בתי עסק בלועזית. ומעשה במכתב לגדוד, שנשלח ממשרדו של הנציב העליון הבריטי, כתוב אנגלית. מה עשינו? העברנו קו אדום על הכתוב והחורנו את המכתב. בין פעולות "עשה": שיעורי עברית הינם, שנתנו לקבוצות וליחידים של עולים או דוברי אידיש; עברור שמות לועזיים. ומעשה באחד, שבא וביקש מק"י סילמן מועדת השמות של הגדוד, שיציע לו שם עברי. שאלו סילמן: "ומה שמך?" "וילדמן", השיב הלה. "אם כן, ייקרא שמך בישראל פרא אדם" פסק סילמן. האיש נעלם ועקבותיו לא נודעו. ארגנו גם הרצאות על הלשון ועל עניינים תרבותיים ולאומיים. בהריפות ובפומבי גדול נלחם הגדוד בקתדרא לאידיש, שביקש ד"ר י"ל מנגס ליסד באוניברסיטה העברית. הגדוד, בהנהגתם של מ"מ אוסישקין¹⁵, פרופ' י' קלוזנר ואחרים, יצאו נד

15. מנחם אוסישקין, תרכ"ג-תש"א, מראשי חובבי ציון והתנועה הציונית, פעל הרבה למען תרבות עברית ולהשלטת הדיבור העברי.

פרק רביעי: התפשטות הדיבור העברי

עדי עדין, שפה תמודה,
לבשי בגדה כימי קדומים.
קם תלום מתוך, הוא בן-יהודה,
ואלים קמו לך, כוחות עלומים.
הקימו לתהיה שפת קדשנו,
ממשו תלום בן-יהודה.
זכרו דברי מנהיג צמנו:
"אם רק תרצו - אין זו אגדה"¹.

א. בארץ

הדיבור העברי, שהוחיה, נעשה לשון יום-יום של יהודי ארץ ישראל, כפי שחזה אליעזר בן-יהודה בעלותו. אמנם הקשיים היו רבים, ונפתולים רבים נפתלה הלשון בהתפתחותה ובהתפשטותה, ואף על פי כן נתייחד במהרה היישוב היהודי בארץ ישראל (שגדל מ-24,000 נפש בתרמ"ב ל-85,000 בתרע"ד. ראה מאמרו של ר' בקי: תחיית הלשון העברית באספקלריה סטאטיסטית, 'לשוננו' כרך כ', תשט"ז) משאר קיבוצי היהודים בגולה בלשון הדיבור העברית, שרוחה בו.

1. שיר זה, שנרשם מפי המורה הותיק עמישדי גבעתי (גויטע), כיום תושב בת-ים, היה מעין הימנון של התנועה העברית בלוב. חיברו הרב פריג'ה זוארץ, חבר הפנסת ומחבר 'הדות לוב'.

לי 'העלייה הראשונה', תרמ"ב-תרס"ג, מרוסיה, מרומניה ומתימן הרחיבו את היישוב, שהיה מורכב מ'ספרדים' דוברי ספניולית וערבית ומ'אשכנזים' דוברי אידיש, בעולים שבחלקם הגדול שמרו את אהבת העברית בלבם, והם חיזקו את הדיבור העברי וסייעו בהפצתו. גם גלי 'העלייה השנייה' תרס"ד-תרע"ד, בעיקר מרוסיה, שבה פרוחה הספרות העברית עד בוא עליה הכורת, העמיקו והרחיבו את הדיבור העברי, ובארץ שגשגה ספרות עברית, שראשיה היו י"ח ברנר, שמחה בן-ציון, יעקב פיכמן, דוד שמעוני, ר' בנימין ועוד. בתרע"ח, עם תום מלחמת העולם הראשונה, נתחסל השלטון הטורקי בארץ לאחר ארבע מאות שנה. ימי המנדאט הבריטי, תרע"ח-תש"ח, לאחר הצהרת² בלפור (תרע"ח) והכרות העברית פלשון רשמית (תרפ"ג) הביאו מידה רבה של עצמאות ליישוב העברי בארץ, ובהתפתחותה של הלשון העברית לא היו, למעשה, עיכובים.

החוקר והמורה הותיק פינחס גאמן מספר מעשה זה המלמד על הדנות של בן-יהודה על התגשמות חלומו בערוב חייו (אב"י מת בכ"ו בכסליו תרפ"ג):

בשנת תרפ"ג נתפנסה "אספת הנבחרים"³ הראשונה. באספה זו בלטה התנצחות "הימין" ו"השמאל" ביישוב. באחת

2. המלה הצהרה במובן הכרוה, וכן הפועל הצהיר, מחידושו של בן-יהודה הם.

3. אספת הנבחרים הראשונה הזאת בחרה ב'ועד הלאומי לכנסת ישראל', שעמד בראש הארגון הפולל של היישוב העברי בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי. מתרפ"ח צומצמו סמכויות הועד הלאומי.

ממליאות האספה עלה איתמר בן-אבי אל הדיוכן לנאום. אנשי השמאל, שהיו מרובים, הפריעו את נציג הימין, בביוזנות ובחירופים. הדבר הכאיב לי מאוד וסיפרתי על כך בזהירות לבן-יהודה. בן-יהודה הפסיקני ושאל "באיזו שפה גידפו את איתמר?" "בעברית," השבתי לו. "אם כן, כל השאר לא איכפת לי," הגיב בן-יהודה בשאפו רוח לרוחה.

הדיבור העברי, שהוהיה בארץ ישראל, לא התפשט בכל הארצות. השפעתו על הגולה הייתה בעיקר בכיוון החינוך העברי. לאחר שניתן האות מירושלים נוסדו אגודות לדיבור עברי ברחבי אירופה, ובייחוד ברוסיה ובארצות הסמוכות לה ממזרח. (ראה חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה לישראל קלויזנר). דיבור עברי זה לא חרג מפל מקום מתחום חוגים מצומצמים.

ב. "תרבות"

עם עלות הקומוניסטים לשלטון ברוסיה הקיץ הקץ על התרבות העברית בארץ זו (ראה להלן דברי י"ד אברמסקי) אבל במזרח אירופה נוסדה תנועה עברית גדולה, ובראשה הסתדרות 'תרבות'. הסתדרות זו פעלה בין שתי מלחמות העולם, עד בוא השואה, בפולניה, פליטה, ברומניה, וגם באנגליה. היא הקימה רשת רחבה של גני ילדים, בתי-ספר יסודיים ובתי-ספר תיכונים וסמינרים עבריים, ומאות רבות של מורים שהוכשרו במוסדות תרבות משמשים כיום בארץ וכמובן, בין שתי מלחמות העולם, עלו רבבות יודעי עברית, חניכי תרבות.

להלן קצת עדויות, מפי יוצאי ארצות שונות, על העברית במקומות מוצאם.

ג. סאלוניקי - אפילו המשרתת של בן-יהודה מדברת עברית

על הדיבור העברי בסאלוניקי מספר החוקר יצחק ר' מלכו, עורך קובצי 1970.

האגודה הראשונה להפצת שפת עבר ודיבור עברי הייתה "שפת אמת". נוסדה בכסליו תרנ"א. תקנותיה נתפרסמו בספר ד קובץ ט'. בשבט תרנ"ט נוסדה, חברת 'קדימה'. זו הייתה חברה עממית, והיא המריצה את יהודי סלוניקי לתת את דעתם ללמוד את השפה ולדבר עברית. חבריה הראשונים היו המורים אנשי סלוניקי: משה כהן, ברוך בן יעקב, יעקב אליהו כהן, דוד יצחק פלורנטין, רבנו יעקב דיבוטון, שמואל אברהם ביבאש ועוד. החברה נוסדה בהשפעת בני משפחת אלמושליו שהיו בארץ ישראל. אחד מהם, מרדכי, כתב לפלורנטין וחבריו שבביתו של אליעזר בן-יהודה מדברים עברית, אפילו המשרתת. מכתב זה עזר את ייסוד החברה. החברה התקיימה עד תרע"ט. חבריה דיברו, הרצו ושמעו שיעורים בעברית. בספרייתה הגדולה היו מספרי הזמן של הוצאות "תושיה", "מזריה", "אחיאסף", ספרי השנה של סוקולוב, "כל אגדות ישראל", ספרי קלמן שולמן ועוד. בתלמוד תורה הגדול של סלוניקי למדו 1200 תלמידים ולימדו בו עברית על פי ספריהם של ילין, אפשטיין וגרובסקי. מת"ת זה נשלחו תלמידים ללמוד בארץ ישראל בבית המדרש למורים של ילין. ביניהם: נתן שלם, דוד בנבנישתי, משה אטיאש. לפנייהם עלו לארץ כדי להתפשר להיות מורים שמואל יצחק שאלתיאל, אליהו

אסטרומוסה, אליהו פינחס ברזילי, שמעון מגשה, עליוה בת יעקב מלכו, דניאל סאאיאס ועוד. הם שימשו כמורים בסלונקי וחלקם נספו בשואה.

ד. ארצות-הברית - מעטים הקוראים עברית

על העברית בארצות הברית מספר הפרופ' אברהם הלקין, חבר האקדמיה ללשון העברית:

באמריקה יש שני סוגים של דוברי עברית: אלה שבאו מאירופה ותורתם בתוך מעיהם, שינקו מהמקורות. דיבורם העברי של אלה הוא דיבור יהודי, לפי חוקי המליצה והביטוי, דיבור ספרותי. קבוצה זו מתמעטת והולכת, לפי שהדור מתמעט, מוקינים והולכים לעולמם.

קבוצה שנייה גדולה יותר והיא משני סוגים: א. דוברים שקיבלו הכשרה אינטנסיבית למדיי. ידיעתם אינה עמוקה ביותר ובכל זאת יש בהם ריח של תורה. דיבורם העברי לוקה בעיקר בתחום הדקדוק. אינם נוהרים בהבחנות בין זכר לנקבה, בין בניין פועל אחד למשנהו וכיוצא באלה. ידיעת העברית שלהם טובה משל בני סוג ב., שהם הרבים במספרם. אלה התחילו ללמוד עברית לצורכי דיבור גרידא, על פי ספרי לימוד נהוגים של "עברית בסיסית". אוצרים הלשוני דל. מולזלים הם בחוקי הדקדוק, משתמשים הרבה באנגלית בדיבורם, והעיקר אצלם לפטפט בעברית. העברית בקבוצה האחרונה זו הולכת ומתרבה. יש יותר ממאה קולגים שמלמדים בהם עברית. גם במחנות הקיץ הדיבור, לפחות להלכה, צריך להיות עברי.

אני עצמי למדתי בבית מדרש למורים באמריקה ושפת הלימוד הייתה עברית, עברית שנעים היה לשמעה. בראשית המאה הזאת הייתה באמריקה "אגודת מפיצי שפת עברי". שם ניסו לדבר עברית. בבית הרב גרשון כהן, ראש בית המדרש לרבנים באמריקה, דיברו ומדברים עברית. עמנואל

ויהושע ניומן גדלו בבית שדיברו בו עברית. דניאל פרסק אמנם אהב את העברית ונהג לדבר בה (בהברה אשכנזית דוקא!) אבל הוא היה ערירי, ואין לדבר כאן על עברית שמדברים במשפחה. דיבור עברי כתופעה נפוצה לא התפתח עד קום מדינת ישראל.

ההסתדרות העברית באמריקה נוסדה אחרי מלחמת העולם הראשונה. בא אז מנחם ריבולוב, שהיה פעיל ביותר בעניינים אלה. "הדואר" היומי בעריכת מ' ליפסון יצא פשמונה חודשים בתרפ"ב. אחר כך הפך לשבועון היוצא עד היום הנה. ריבולוב ערכו כשלושים שנה.

מועט מאוד מספר הקוראים עברית באמריקה, גם כיום. תלמידים קוראים רק דברים שמהיבים אותם לקרוא לשיעור. ל"הדואר" כששת אלפי מנויים, אך קוראיו מועטים.

ה. בתימן נשמרה העברית בזכות המדרשים על העברית שבפי יהודי תימן מעיר מר יצחק שבטיאל, חבר האקדמיה ללשון העברית:

בגולת תימן הרבו היהודים לעסוק במדרשים. אלה המדרשים משופעים כידוע בעניינים לשוניים. לא לחינם ניפרת לשון המדרש בכתובתו של הסופר מרדכי טביב, שהוא אמנם יליד ראשון לציון, אבל בן למשפחת יוצאי תימן. ואין תמה שיוצאי תימן נקלטו בנגל בארץ-ישראל ולא היה להם כל קושי בלימוד עברית רהוטה וערבה לאוזן. מטבעות לשון לרוב מקראיים, ארמיים (של התרגום) ומדרשיים היו משתפצים וקולחים בדיבורם הערבי של יהודי תימן בגלות. ביקש יהודי לרמוז להברו המתמקח עם הגוי שחפץ אפשר לקנותו ברבע המהיר, היה אומר 'רובץ תחת משאו' ומרמו לתרגום אונקלוס (שמות כ"ג, ה') רביע תחת טועניה. ביקש לזרו את הברו להימלט היה אומר: להרים ולגבעות.

הונה כמה מלי הרפות עבריות, שהם משונצות בדיבור העברי של יהודי תימן: ארוך, מוארך, תיאלמנה שפתי שקר, א-טמא, בלעם (פינוי לגרונן), גידה בר הגידה, שרפו (פלומר, שריפה, פינוי לילד שובב), שורצי (לשון שרץ, פינוי לבור)...

1. בברית-המועצות - עקדת העברית על העברית בברית-המועצות מספר יעקב דוד אברמסקי, שהיה אסיר-ציון שם:

- העברית ברוסיה, עד שבאו עליה בזרוע ובחרב, הייתה מצויה בשפע. שופעת הייתה ממבוע גדול וון. בימים הרבים ההם אם הטלת ספר לאויר - על ראש עברי נפל. הדיבור העברי נאהב אז. העברית באותו פרק זמן הייתה אהבת צעירים.

הראש העברי נערף לא בבת-ראש. אף שלפי העברית רבים היו, והיה בהם כפי לפרנס ספרות שלמה. בכל עיר ועירה ברוסיה עוד היו זרזים ופזורים "כוחות מילואים" של העברית, אשר גם בהלומם לא חלמו בלתי אם על דיבור עברי. עברית דיברו כנגן המנגן. הם היו מפקי זיו העברית.

ולא רק עברית על טהרתה ובטהרה דוברת שם, אלא הייתה גם עברית "אחרת", עברית הבאה בעברה, בול-שביטית. לא רק עברית של שמעון הבונה (הידי!), הקומוניסט העברי, אידיאליסטי-תמים, אלא גם הייתה עברית במדי גפא: שלמה נפומיאשטשי תלמיד "הרצליה" היה לפני מלחמת העולם הראשונה. יבא לבקר בבית הזריו ונסחף בגלי המהפכה. ובשוא הגלים נודמן לו גם גל עברי, והיה רוכב עליו ביחידות. כל שניאה קלה בספרות העברית הפאיבה לו. כל רישול בעברית פגע בו. הוא

תרגם הרבה שירה לעברית, אף כתב מחקרים ביבלי-גראפיים ודברי ביקורת.

היו עברים, זקנים (כגון בובובניקוב במוסקבה, ת"ח שלא נמצא עליו רבב, ומדברו העברי נאווה היה, תניכי צרוף) וצעירים (- צעירות!). היה גרינברג באודיסה, לנסקי בלנינגרד, צפתמן ופרייגרוזן ואברהם קריב⁴ בראשם במוסקבה. ומן הקרבנות, חללי העברית - וברוסיה הייתה עקדת העברית - אופיר בחרדת קודש וברטט את מאיר סלוצקי, אשר לא זכינו לאות לאורו: סופר עברי מופלא ורב-אמן בדיבור העברי. קוקסטן כיסתה על דמו השפוך. לא מיתה אחת מת אלא הרבה מיתות משונות. הרבה פרפורים פרפר והרבה גסיסות גסס, והוא עברי, עברי עד תום... העברית פנף רננים נעלסה בתחילתה, וסופה יונה שחוטת, שדמה גם לזבן השלגים, שלגי סיביר, לא כיסה עליו - רצונך לדעת אהבת עברית ברוסיה מהי? היה לי חבר, שעבר פעמים אחדות את הגבול בהיחבא, להביא מפולין ספרות עברית, כי לא יכול בלעדיה. פעם אחת עבר את הגבול במיוחד לשמו של מתתיהו שוהם, לראותו ולדבר עמו פנים אל פנים, והיה מאושר גם בבית הסוהר בהיזכרו בשיחותיו עם שוהם ועם יעקב כהן.

2. בלזב חידשו את המלה "מברשית" על העברית בלזב מספר החוקר והמורה יעקב גויטע,

יוצא בנאזי:

בתרצ"ג נוסדה בלזב אגודת אליעזר בן-יהודה. ססמתה הייתה ססמת בן-יהודה: דבר עברית - והבראת!

4. הסופר אברהם קריב, חבר האקדמיה ללשון העברית. עלה בתרצ"ד.

כל חבר שהצטרף לאגודה הושבע לדבר עברית ורק עברית ונענד בסמל מיוחד. מי שפלט מלה לועזית נתחייב ב"קנס דיבור": 5 שילטזים - המטבע המקומי - לקרן הקיימת לישראל. שמחה רבה שמחו באי מועדון האגודה ביום שהתפתשו בנייהם מנהל המועדון והסדרן. הגידופים היו על טהרת העברית.

בעברית של יהודי לוב היו נהוגות מלים, שלא נשמעו בארץ ישראל. למשל: בהשפעת האיטלקית הבלדגו בין מברשת רגילה לבין מברשת שניים קטנה, שקראנו לה מברשת, וכך הוספנו בת החידושו של בן-יהודה: מברשת. כשנפגשנו בפגנאוי ובטריפולי עם החיילים הארצישראליים, ששירתו במחנה השמיני הבריטי באפריקה, שאנב, סייעו הרבה בהפצת העברית בלוב, היינו משתעשעים לפעמים לשמוע את ביטוייהם המיוחדים.

ח. בבבל - הרב פישמן נאם בעברית בתרפ"ד

על העברית בבבל מספר המורה החוקר אברהם בן יצקב, מחבר 'יהודי בבל':

לא ידוע על דיבור עברי של ממש בין חוגים רחבים. היו רבנים ותלמידי חכמים, שבמגניהם דיברו עברית, אבל לא ידוע על דיבור עברי בין חילוניים. הרב יצחק גסים, רב ראשי לארץ ישראל כיום, דיבר עברית שוטפת מנעוריו. כשביקר הרב מימון (פישמן) בפגוד בתרפ"ד נאם בעברית והרב נסים תרגם את דבריו לערבית. מבטאו היה קצת קשה ליהודי בבל, אף לחכמיהם. לאחר נאומו של הרב מימון דיבר הרב גסים, אף הוא בעברית, שהייתה יותר מובנת לקהל. מתרפ"ה אסרה הממשלה העיראקית ללמד עברית בגלוי, ולמדו בהיחבא.

למדו עברית בשפע בישיבות: תנ"ך, משנה, תלמוד. בשנות התשעים (תרצ"ט-תרצ"ט) היו מורים עברים מארץ

ישראל מלמדים בבבל: ד"ר ש"פ קלעי, אברהם רוזן, מאיר שילוני (שנן) ואחרים. בבי"ס שמש הוציאו התלמידים עיתון בעברית בתרצ"ג.

העלייה הגדולה מבבל אחרי מלחמת השחרור הייתה בתשי"א-תשי"ב. רבים מעולי בבל לא עברו כמעט חבלי קליטת לשון. את העברית רכשו בקלות רבה. העורך-דין שאול עידה שעלה בתשי"א ולמד כאן משפטים תיכף לבוא מסביר:

המעבר מערבית, לשון דיבורנו בבבל, לעברית היה קל לי ולא לפי צעירים כמותי בבואנו לארץ על כנפי נשרים. לא היינו זקוקים לאולפנים ולשיעורים מיוחדים. אמנם מעט למדנו בבתי הספר היסודיים והתיכונים שם, אבל המשפילים שבינינו ידעו להיעזר מידיעת הדקדוק הערבי, שממנו הקשנו על העברית וכן מפרקי תפילה שהיו שגורים על פינו. קודם שנכנסתי לבית הספר למשפטים עיינתי ימים אחדים בשניים שלושה ספרי לימוד, שהיו נהוגים כאן בבית הספר היסודי, ובמהרה נעשתה העברית שגורה על פי ולא היה עוד כל עיכוב בלימודי הגבוהים.